

Ірина СЕРЕБРЯНСЬКА

Nižins'kij deržavnij universitet ім. Mikoli Gogolâ, Ukraïna

e-mail: serebryanska@ukr.net

ORCID: 0000-0002-1720-4873

Історія українського народу та його національна ідентичність у мовознавчих міркуваннях (до 85-річчя доктора філологічних наук, професора А. М. Поповського)

**The history of the Ukrainian people and their national identity
in the linguistic reflections (to the 85th anniversary of Doctor
of Philology, Professor A. M. Popovskyi)**

The article deals with the figure of famous Ukrainian linguist, doctor of philology, professor, poet, Honored Worker of Education of Ukraine, Anatoliy Popovsky and his scientific achievements, in particular the monograph “A little bit about Ukrainian surnames” (2020) is devoted to the problem of the origin and creation of Ukrainian surnames, their functioning in business, works of art and journalism. It is an encyclopedia about the ancestral memory and destiny of Ukraine, national identity and self-respect. It provides a detailed analysis of the semantics of Ukrainian surnames with interesting lexical components, highlights the issue of their deformation in the Russian Empire and in Soviet times, resulting in the substitution of cultural values and ideology. A. Popovsky's scientific work is a “life hack” on the revival of “Cossacks’ power and beauty”. The monograph is a history of the Ukrainian people in surnames, starting from family traditions and ending with positive and negative phenomena at the state level. The issue of studying surnames, as well as nominations of villages, settlements, cities, and districts to reproduce the geography and history of the Ukrainian anthroponymy in synchrony and diachrony needs to be comprehensively proceeded and popularized in the educational process and contemporary mass media as important sources of the formation of public opinion.

Keywords: Anatoliy Popovsky, anthroponymy, Ukrainian surnames, cultural values, national identity, national genetic code.

Стаття присвячена постаті відомого українського мовознавця, доктора філологічних наук, професора, поета, Заслуженого працівника освіти України Анатолія Поповського та його науковим надбанням, зокрема монографії *Дециця про українські прізвища* (2020), яка висвітлює проблему походження питомих українських прізвищ, їхнього функціонування у сфері бізнесу, у художніх текстах та сучасних медіа. Це енциклопедія про пам'ять предків та долю України, про національну самосвідомість та самоповагу. У ній подано детальний аналіз семантики українських прізвищ із цікавими лексичними компонентами, загострено проблему їхньої деформації в Російській імперії та за радянських часів, що зрештою призвело до підміни культурних цінностей та ідеології. Наукова праця А. Поповського – це своєрідний „лайфхак” з відродження „сили й краси козаків”. Зазначена монографія – це історія українського народу в прізвищах, починаючи від сімейних традицій і закінчуючи позитивними та негативними подіями та явищами державного рівня. Проблема комплексного вивчення прізвищ, а також номінацій сіл, селищ, міст та районів з метою відтворення географії й історії української антропонімії в синхронії та діяchronії потребує продовження й популяризації як у межах освітнього процесу, так і через сучасні засоби масової інформації, що є важливим джерелом формування громадської думки.

Ключові слова: Анатолій Поповський, антропонімія, українські прізвища, культурні цінності, національна самосвідомість, національний генетичний код.

На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах глобалізації й інтернаціоналізації надзвичайної гостроти набуває проблема збереження та плем'якування культури й традицій кожного етносу, взаємообмін ними, формування національної свідомості на фоні знання історії та розуміння своєї євроідентичності. Така громадянська позиція є дуже цінною. І якщо вона поєднується з мудрістю, науковим підходом та поетичною душею, то заслуговує на особливу увагу.

Мета рецензійної статті – звернутися до постаті активного громадянина, ювіляра, українського мовознавця, доктора філологічних наук, професора, поета, заслуженого працівника освіти України Анатолія Михайловича Поповського.

Протягом життя науковець активно досліджує мову художньої літератури, фольклору, преси. Його працездатність вражає. Тільки за останні п'ять років вийшла низка цікавих монографій (*Лінгвістичне та історико-культурне значення полтавських говорів у формуванні української літературно-національної мови*¹, *Південноукраїнські джерела в історії формування української літературної мови*², *Дециця про українські прізвища*³), а в результаті вправного консультування Анатолія Михайловича з'явилися молоді наукові кадри, його послі-

¹ A. Popovs'kyj, *Linhvistyčne ta istoryko-kul'turne značennja poltavs'kyx hovoriv u formuvanni ukrajins'koji literaturno-nacional'noji movy*, Dnipro 2015.

² Idem, *Pivdennoukrajins'ki džerela v istoriji formuvannja ukrajins'koji literaturnoji movy*, Dnipro 2018.

³ Idem, *Deščycja pro ukrajins'ki prizvyšča*, Dnipro 2020.

довники (Білоконенко Л.⁴, Серебрянська І.⁵ та ін.). У цій публікації здійснено огляд останнього із зазначених вище видань, що вийшло в 2020 році.

Монографія А. Поповського *Дешифр про українські прізвища* присвячена проблемі походження та творення українських прізвищ, їхнього функціонування в діловому мовленні, художніх творах та публіцистиці. Незважаючи на скромну назву монографії, запропоновану автором, навряд чи можна назвати ту інформацію, яку вона вміщує, „дешифром”. На нашу думку, це велика енциклопедія про родовідну пам’ять і долю України, про нашу національну ідентичність та самоповагу, що на часі. Вона заслуговує на увагу не лише науковців, а й значно ширшого кола – усіх українців, усіх, хто має українське прізвище, усіх, хто цікавиться нашою історією та культурою. Безумовно, це видання має велику цінність. Воно є вагомим внеском в українське мовознавство, культурологію, історію та філософію й потребує ретельного прочитання.

Крім детального аналізу семантики українських прізвищ з цікавими компонентами, яка, за словами автора, „відображає ті первинні ознаки, звички, соціальний стан, трудові процеси та інші особливості людей”, у монографії висвітлено питання їхньої деформації в Російській імперії й за радянських часів, наслідком чого стала підміна культурних цінностей та ідеології.

Застосовуючи сучасну лексику, наукову роботу А. Поповського можна назвати свого роду „лайфхаком” щодо відродження „козацької сили і вроди”, що спонукає до єдності зі своїм народом. Автор власним прикладом демонструє справжній патріотизм – починаючи від мети та актуальності видання, потужного авторського епіграфу („...Тож відроди козацьку силу й вроду, Шануй, примножуй честь свого роду, – Кріпимо єдність, силу волі й права, Бо з міцці роду, а не виродків, будеться держава”) і закінчуючи ідеями та висновками, поданими в кожній частині роботи.

Монографія складається з вісімнадцяти розділів, які являють собою окремі, самостійні „оповіді” про найцікавіші поняття та явища в житті українського етносу, що колись стали основою для утворення багатьох прізвищ і в наш час не втрачають своєї актуальності, – *бориц, хам, холуй, штани, лобода, лихо, кривий* тощо.

Самі назви структурних одиниць книги викликають цікавість: „Слово *бориц* в ономастичному та апелятивному контексті”, „Від Хама до хамства”, „Від Холуя до холуйства: етнолінгвістичний і когнітивний погляди на лексико-семантичне поле „прислужництво””, „Дешифр про штани та їх антропоніми”, „Слово *лобода* в ономастичному та апелятивному аспектах”, „Українські прізвища, пов’язані з бджільництвом”, „Лексико-семантичні функції слова *перекотиполе* в українській мові” та ін.

⁴ L. Bilokonenko, *Ukrains'komovnyj mižosobystisnyj konflikt*, Kyjiv 2015.

⁵ I. Serebrjans'ka, *Osvita v Ukrajinі: sposterežennja kriz' pryzmu movnoji kartyny svitu*, Harkiv 2018.

Не тільки семантично, а й хронологічно досліднику вдалося розширити межі аналізу від Київської Русі до наших днів. Вражає коло використаних джерел – енциклопедії, словники прізвищ, реєстр Війська Запорізького, тексти українського радіо, газет та ін. Наприклад, для написання лише одного розділу про прізвища, пов'язані з бджільництвом, було опрацьовано 118 джерел, зокрема 25 газет, серед яких є і закордонні видання. До речі, бібліографія передбачена окремо для кожного розділу, що дуже зручно. Неабияку цінність являє авторський архів – оригінальний матеріал, що стане в пригоді для подальших наукових досліджень.

Незважаючи на велику увагу науковців до українських прізвищ (С. Бевзенко, Б. Близнюк, Н. Булава, В. Горпинич, Л. Масенко, І. Фаріон та ін.), деякі питання залишаються невивченими й потребують нових досліджень. Це стосується зокрема й прізвищ, утворених на основі спонукальних форм дієслів. Монографія А. Поповського вдало заповнює цю прогалину, адже торкається їхнього виникнення в живому народному мовленні, діловому письмі, українській демонології, фольклорі, художній літературі, пресі. Автор відзначає особливу активність лексико-семантичного способу, виділяючи 16 моделей творення, констатує, що афіксація є найбільш продуктивним морфологічним способом словотворення, слушно називає прізвища такого типу „генокодом і духовним скарбом українського народу”, закликаючи до їхнього подальшого вивчення.

Працюючи над антропонімами з компонентом *перекотиполе*, автор звертається до однойменних художніх творів: оповідання Г. Квітки-Основ'яненка, віршів Ю. Ілліна, народної легенди П. Глазового, добірки творів Олесі Мамчич та ін., що дає змогу провести паралелі в семантиці власних і загальних назв, а також популяризувати творчість відомих митців.

Науковець загострює увагу на потужній словотвірній і лексичній організації антропонімічного поля з основою *сам-/само-*, що зумовлює існування розгалуженої системи творення власних назв в українській мовній картині світу, окреслює подальші наукові перспективи їхньої аналітики з огляду на діалектний зв'язок мовного явища з його концептом (світоглядним, культурним, духовним корелятом).

Через аналіз лексико-семантичних та функціональних властивостей слова *холуй* та похідних від нього мовознавець торкається питання моралі й духовних цінностей у сучасному українському суспільстві.

Розглядається також специфіка досить поширених прізвищ з „борщовою” основою та моделей їхнього творення, наприклад, *Бориц*, *Бориці*, *Борщевський*, *Борицагівський*, *Борицаниненко*, *Борицанський*, *Борщевич*, *Борицук*, *Борщов*, *Варибориц*, *Давибориц*, *Дідобориц* тощо. Аналіз антропонімів послідовно продовжує систематизований перелік топонімів (*Бориці*, *Борщів*, *Борщовка*, *Борицагівка* та ін.), приклади фразеологізмів, прислів'їв та приказок з елементом *бориц*. Усі наукові спостереження разом створюють цілісне етнокультурне уявлення, що є підґрунтям національно-мовного колориту. Відтак, слово *бориц* проаналізовано

як в загальнонародній українській мові, так і в антропонімічній системі. Назву традиційної української страви кваліфіковано як символ родинного тепла, сімейної злагоди, окраси столу й оселі, насолоди і втіхи, водночас розкрито новий зміст слова в сучасних реаліях, пов'язаних з наболілими питаннями становлення української національної еліти.

Цікавим є запропонований у розділі „Українські прізвища, пов'язані з юриспруденцією” екскурс до витоків української юридичної термінології як до найдавніших шарів лексичної системи, що сягає часів Княжої Доби. Тут наведено широкий реєстр відповідних антропонімів, утворених різноманітними способами. Аналізуючи походження й творення українських прізвищ, пов'язаних з правоохоронною діяльністю людини, автор констатує, що вони засвідчені не тільки в різножанрових писемних пам'ятках та документах судочинства, але й у народній творчості, художній літературі від Київської Русі до наших днів, вказує на роль у процесі творення таких прізвищ етичних норм і звичаєвих традицій українського народу.

Наводячи низку прізвищ та прізвиськ із компонентом *крив-*, мовознавець звертає увагу на важливість зовнішньої ознаки людини (позитивних і негативних рис), що виділяла її з оточення, та визначальну роль аксіології в номінативних процесах. Відповідно автор їх класифікує за тематикою: дефектна частина тіла; фізичні вади; особливості чоловічого одягу; хатніх та придворних споруд; негативних рис характеру, поведінки. Більше того, він знайомить читачів із відомими особистостями, громадськими діячами, письменниками, журналістами, науковцями, прізвища яких передбачають „глузливу” семантичну конотацію, надає коротку довідку про кожного з них та місце в історії України, що має особливий країнознавчий ефект, звертається до фіксації антропонімів з елементом *крив-* у художніх творах окремих письменників. Дуже вдалою є спроба простежити динаміку у формуванні таких прізвищ та їхні словотвірні можливості в часі – від Реєстру Війська Запорізького (1649 р.) до сучасних лексикографічних записів. Науковець укладає своєрідний покажчик прізвищ, який нараховує 208 позицій.

Автор монографії засвідчує вплив різних аспектів матеріальної та духовної культури українців на утворення українських прізвищ із компонентом *біл-*, виділяє кілька відповідних лексико-семантичних груп, встановлює кореляційні зв'язки між ментальними константами і антропоосновами.

Особливо актуально в умовах агресії Росії по відношенню до України звучить передостанній розділ „Чи перевелися перевертні?”. У центрі уваги – і мовні покручі та причини їхньої появи, і людський вияв „магічного”, за словами А. Поповського, слова *перевертень*, і „антинародне” явище зради. Жорстокий колоніальний режим царської Росії і його вплив на долю України, сучасна поведінка сусідньої країни – передумови породження українських перевертнів. З метою викриття цього негативного суспільного явища дослідник простежує функціонування лексеми в художніх творах та сучасній публіцистиці.

Отже, аналізуючи українську антропоніміку, мовознавець апелює не тільки до наукової спільноти, а й до всіх сучасників, передусім, української молоді щодо потреби відродження й шанування національного генетичного коду, національної самосвідомості, вивчення традицій своїх предків та їхньої ролі в державотворчих процесах, небайдужості до походження та родоvodu, виступає проти спотворень українських імен та прізвищ. Монографія А. Поповського *Дешифр про українські прізвища* – це історія українського народу в прізвищах, життєпис про нашу славу (наше „само-“) та наші поразки (наші „лихо-“ та „криво-“), починаючи з сімейних традицій і закінчуючи позитивними та негативними явищами на державному рівні. Порушена автором проблема вивчення українських прізвищ, а також номінацій сіл, селищ, міст, районів, областей з метою відтворення географії українського антропонімікону в синхронії та діахронії потребує продовження й популяризації як у межах освітнього процесу, так і через сучасні засоби масової інформації, що є важливим джерелом формування громадської думки.

Мудрість і величезний життєвий досвід вельмишановного ювіляра, автора аналізованого видання та багатьох інших наукових і поетичних робіт є цінними й неповторними, вони дають насагу поколінням науковців, освітян, студентів, надихають на подальші творчі й наукові розвідки, а велика працездатність, щирість, людяність, патріотизм Анатолія Михайловича є гарним прикладом для наслідування. Тож хочеться побажати вельмишановному імениннику і всім нам, щоб його науковий ужинок збагачувався й багатократно множився працями його послідовників ще не один десяток років.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Bilokonienko L., *Ukrains'komovnyj mižosobystisnyj konflikt*, Kyjiv 2015.
- Popovs'kyj A., *Linhvistyčne ta istoriko-kul'turne značennja poltavs'kyx hovoriv u formuvanni ukrains'koji literaturno-nacional'noji movy*, Dnipro 2015.
- Popovs'kyj A., *Pivdenoukrajins'ki džerela v istoriji formuvannja ukrains'koji literaturnoji movy*, Dnipro 2018.
- Popovs'kyj A., *Deščycja pro ukrains'ki prizvyšča*, Dnipro 2020.
- Serebrjans'ka I., *Osvita v Ukrajinі: sposterežennja kriz' pryzmu movnoji kartyny svitu*, Harkiv 2018.

zgłoszenie artykułu: 29 stycznia 2021
przyjęcie artykułu do druku: 25 maja 2021